

Fried István

Márai Sándor és a francia irodalmi kontextus (Márai világirodalmi környezetéhez)

Péguy azt mondta, egyes írók testiükből tépik ki a szavakat, mások a felsőkabátjuk zsebéből húzzák elő a szükséges kifejezést, könnyű és természetes mozdulattal.

(Márai Sándor: Panoptikum)¹

Márai Sándor (világ)irodalmi műveltsége és regényírása meghatározó pontokon mutat (olykor rejtett) összefüggéseket. Nemcsak naplóinak sorozata számol be olvasmányairól, könyvtározásairól, hanem jórészt föltáratlan, noha immár bibliográfiába foglalt publicisztikája is². Arról nem is szólva, hogy a kutatás a valóban kézenfekvőnek tetsző irodalmi érintkezésekről sok lényegeset mondott el; így Thomas Mann, Kafka, Ortega y Gasset és mások (a *Zendiülőkkel* kapcsolatban Cocteau³, jóllehet ez utóbbi nem oly kézenfekvő, mint első pillantásra kitetszenék) jelenlétéről Márai gondolkodásában több szó esett, nemzedékének és talán a magyar XX. század első felének spengleri ihletése Márait sem kerülte el, mindezek ellenére a nem kevés joggal németes tájékozódásúnak tartott, feltételezett Márai-világirodalom-képről még messze nem tudunk eleget. Sőt: viszonya a francia kultúrához alaposabb föltárási munkát igényel(ne). Mindenesetre megfontolandó, hogy míg német nyelvű tevékenysége több kutatót, disszertációkészítőt vonzott, az általuk föltárt anyag közkinccsé lett, s a Márai-életmű homályos pontjait segített földeríteni, a francia világhoz fűződő viszonyáról jóval szerényebbek ismereteink. Kérdés: a németországinál terjedelmesebb időszakot átfogó franciaországi időzés az 1920-as esztendőekben nem vezetett-e legalább oly sokrétű és érdekes irodalmi érintkezésekhez (vö. a *Sértődöttek* első kötetével), mint a jóval rövidebb lipcsei, frankfurti vagy berlini. Igaz, a bécsi modernség szövegei Márai gondolkodását számottérvó mértékben határozták meg⁴, Kosztolányihoz hasonlóan értékelte és fordította (például) Schnitzlert; a rokon közvetítéssel erősített bécsi kontaktusok⁵ és a Thomas Mann polgárfelfogásával egybevethető/szembesíthető Márai-művek értelmezése azonban a kutatást (az enyéimet is) kissé eltérítette a helyenként legalább oly nyilvánvaló, ám amennyiben nem oly nyilvánvaló, föltárásható, föltárandó francia érintkezések elemzésétől. A kutatás problematikus voltáról annyit illik előre-bocsátani, hogy egyfelől Márai önértelmezéseit ugyan illik komolyan venni, ám „adatait” nem árt ellenőrizni, másfelől a naplókából, a publicisztikából megfelelő óvatossággal lehet csak visszakövetkeztetni, hiszen írónk akarva-akaratlanul zavarja össze az évszámokat, az információkat, és ahhoz, hogy következetes munkával hozza létre a Márai-szerzőt, a Márai-image-t, rekonstrukciója nem csekély ön-stilizálással jár együtt, „fejlődési” folyamatának leírását olyképpen alkotja meg, hogy az életmű-magyarázatként is szolgálhasson.⁶

Aligha tagadható, hogy a XX. század első évtizedeiben Péguy írásművészete, korai halálával megpecsételt (írói) sorsa azok közé a nemzedéki élmények közé tartozott, amelyekben Márai is osztozni látszott, legalábbis ezt igyekezett írónk hihetővé tenni. A kurta utalásból azonban nem tudható meg, hogy itt Péguy élete, világnézete vagy írói stratégiája tette-e Márai előtt rokonszenvenné, a készülődő szerző példaképek között válogatott, olvasmányjaiból különféle eszmék és szerzők példája vált számára követhető-

vé. A magam részéről egyelőre egyetlen fogózóra leltem (ami persze nem zárja ki, hogy egy alaposabb Márai-Péguy összeolvasás nem találhatna több egybevethető tényezőre): bizonytalanul feltételezem, hogy az 1902-es *De Jean Coste* (J. C.-ről) szegénység-elképzelése és egy korai Márai-mű között lehetséges kapcsolat. Péguy megkülönbözteti a szegénységet meg a nyomort, az előbbit organikusnak, az utóbbit létrehozottnak vélve. A szegénységnek mintegy morális és esztétikai értékke emelése így az *Áhtat könyve* Rilkéjének közelébe hozza a francia író. A magam részéről korábban csak Rilkéről emlékeztem meg, mint egy Márai-töredék előszövegéről⁷, ám nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Péguy nézete hozzájárult Márai szemléletének formálódásához. Péguy hangsúlyozott „franciasága”, erős katolicizmusa távolinak tűnik a gyermekifjú Máraitól, aki inkább az osztrák-magyar századfordulós esztétizáló elkötelezettség híve volt.

Az azonban megfontolandó, hogy jóval később váratlan összefüggésekben merül föl Péguy neve⁸, méghozzá szabad, kötetlen idézet formájában, valamiképpen úgy, hogy az *íróság* körüírását a francia szerző egy bon mot-ja teszi szemléletessé. S bár Márai már az 1940-es években nemigen emlegeti Péguy-t, a mottóban közölt mondatok szerint beépítette francia irodalmi ismereteibe. Mindennek „ellentett”-je szintén árulkodó lehet. Amikor a *Zendülők* megjelent, akkor a kritikai visszhangban erőteljesen hangzott föl Cocteau neve, mindenekelőtt a *Vásott kölykök* – mint lehetséges előszöveg. A két regény megjelenését alig egy-két hónap választja el egymástól, s a magyar irodalmi élet számottévvő francia irodalmi érdeklődésében a francia újdonságok nem csekély szegmenst mondhattak a magukénak. Különösképpen egybehangzónak tetszett a kamaszkor, a fiatalkori zendülés regényesítése, amely – jöllehet mindkét szerzőnek sok „köze” volt, igaz, más-más avantgárd irányokhoz – ezúttal nem ebből az irodalmi/művészeti generációs szemléletből bontakozott ki. Márainál ugyan lényegesen fontosabb a generációs ellentétek megjelenítése a világháború „történelmi” kontextusában, egy freudista módon értelmezhető Apai (világ)hatalom ellen lázongó fiatalság morbid-halálós játéka menekülése, Cocteau nem kis mértékben francia hagyományra, saját kisregényeinek kísérletére hivatkozva, a saját világ, öntörvényű nyelv megteremtődésének, és ezáltal a személyiség körülhatárolásának „világi” meghatározottságából kilépő „kisközösségének” rajzával a címbe vetített jelző, „terribles”, létre vonatkoztathatóságát tételezi; amely létben a főszereplők játékbeli, azaz „valódi” énné azonosulásának, így az igazinál számukra igazibb, mert díszletes, jelmezes világnak fenntarthatóságát csupán az önpusztítás szavatolja (önpusztítás mint esztétikai cselekvés!). Márai egyszerre radikálisabb és visszafogottabb: részint azért, mivel nem a szürrealizmus felől érkezve, a nyíltabb konfliktusosság dramaturgiáját alkalmazza, s a kisvárosiasság „térfogatában” helyezi el a történeteket, részint azért, mivel a *Zendülők* gyermekifjai mögött az Apai hatalom konvencionális Rendje és az ez ellen ágáló aberrációk káosza található, így szinte kézzelfoghatóvá válik, mint kísérlik meg az iskolatársak a kilépést (nem annyira a kiskorúság megőrizte, illúziókkal teli színjátékba, mint inkább) a körülmények kényszerítettségéből. Cocteau szürrealista, de legalább „szürreális” szobabelsőivel szemben ugyan Márai sem egy karneváli világ önfeledtségét, hanem a színház torzító/torzuló perspektíváját állítja. A tematikai és több részletet érintő, nemegyszer távoli hasonlóság mindenesetre elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a *Zendülők* besorolódjék oda, ahová a Cocteau-regény (kevésbé véve figyelembe a Garrentrilógia eltérő horizontját), ugyanakkor leszűkítő szemléletre vall, ha csupán az összehasonlítással valószínűvé tehető, ám korántsem perdöntő Cocteau-párhuzamok felől tekintjük a Márai-regény világirodalmi elhelyezhetőségét; talán azt (is) lehetne hangsúlyozni, hogy a *Zendülők* kortársi fogadtatása összekapcsolódik a magyar kritika francia tájékozódásával; így ez olykor fontosabbnak tűnik, mint a néhány odavetett, rendszerező, de értelmező igényt nemigen tartalmazó megjegyzés: a Cocteau-regény francia (és nem fran-

cia) párhuzamainak, előzményeinek (Alain-Fournier!) feltárása Márai későbbi kijelentéseinek igazságát erősítheti. Írónk ugyanis kategorikusan, majdnem indulatosan tagadta, hogy regénye írásakor (1929 körül) ismerte volna Cocteau művét; s minthogy Cocteau-é 1929-ben jelent meg, Máraié 1930-ban (1929 augusztusa végén már részlet látott napvilágot a *Prágai Magyar Hírlapban* meg az *Ujságban*, 1930 májusa végén pedig a regény ismertetése) kijelentéseinek van kronológiai fedezete. Annak filológiai feltárása, miszerint (egyébként kétségbe vonhatóan) Márai tudott-e a Cocteau-regényről és mennyit, legföljebb abból a szempontból rendelkezik némi jelentőséggel, amely valószínűsíti, hogy a *Vásott kölykök* részint bevezetett, részint elfogadhatóvá tett egy tematikát, a kamaszkor versus világtrend motivikáját, s az európai gondolkodásban új fejezetet nyitott, természetesen nem önmagában. Az európai irodalmi kontextusból itt nem Musil *Törless iskolaévei* kezdeményező/alapozó jelentőségére utalnék, jóllehet nem volt ismeretlen a hajdani *Nyugat*-olvasók körében, más kérdés, hogy 1929/30-ra ki emlékezett Magyarországon az akkor már másfelé tartó Musilra. 1930-ra erősen módosultak az avantgárd törekvések, Máraiéi is, illetőleg az Európa különféle országaiban megtapasztalt (történelmi, társadalmi, gazdasági, kulturális), nemegyszer radikálisnak mondható változások, részint a szerveződő krizeológia elméletírói elemzésének regénybe, publicisztikába átültetése során szembesültek a magyar szerzők is az angol, a francia, a német irodalomból érkező fejleményekkel, és lett Proust, Virginia Woolf, majd Joyce néhány műve a kritikai tájékozódás célpontja. Ebben a körben érdemel figyelmet, hogy a *Nyugat* már 1930-ban hírül adja Cocteau regényének megjelenését, rámutatva a francia előzmények (köztük a Márai-művel kapcsolatban is fontos) André Gide-kötetek előzmény voltára.⁹ Még ugyanabban az évben számol be Sárközi György a *Zendülők*ről. Ő már céloz a *Les enfants terribles* tematikai rokonságára, mellette a nagy hatású Gläser *Jahrgang 1902*-jét, majdnem Márai és Sárközi évjáratát emlegetve.¹⁰ Ez utóbbi regény 1928-as kiadásával, a generációs ellentétek és a háborús események összeírásával, nem utolsósorban a szülői képmutatás megjelenítésével nem pusztán a tárgyi világok analógiájára hívja föl a figyelmet, hanem elkötelezettségével tematizálja a korszakváltást, egyúttal a szexuális problémák nyílt kibeszélésével Magyarországon is népszerű olvasmánnyá vált, így a *Zendülők* „világ”-ának környezeti tényezőjeként fogható föl. Amit Sárközi Márai művéről állít, általában elmondható a tárgykör földolgozásairól: „Nem kellemes regény ez, s van valami laboratóriumi illata – de az író művészi biztonsága előtt, ahogy gazdag realizmusával végig az élet szintjén tudja tartani ezt a laboratóriumi anyagot, kalapot kell emelni.” Arra talán nem árt utalni, hogy a realizmus ebben a felfogásban a cselekményvezetésnek olyan sajátosságára céloz, amelyben egy XIX. századi módon fölfogott erkölcstörténeti elszántságot a pszichológiai, sőt: pszichoanalitikai „módszer” alkalmazása rétegzí, és teszi átláthatóvá személyiség és társadalmi elvárások összeütközését. A Cocteau-műről beszámoló François Gachot pontos információkkal szolgált, Márai (és Sárközi) talán a *Nyugattól* szerették korai tudomásukat a Cocteau-műről. Ezzel szemben Komlós Aladár, a franciaországi vonatkozásokban gazdag *Idegen emberek* recenziése Márai új regénye és Paul Morand, Joseph Roth, valamint Ilja Ehrenburg nevét véli fontosnak említeni, mikor a mű külső kontextusát fölvezet.¹¹ Eléggő meglepő módon. Kivált a Máraiéval ellentétes pályát befutó Morandra gondolva. Várkonyi Nándor irodalomtörténetében más szerzők hatását feltételezi Márai 1920-as, 1930-as pályaképet megrajzolva. Ebben az esetben megfontolandó: indokolt-e, s ha igen, mennyire az utalás a megnevezett szerzőkre, még érdekesebb: kiből milyen asszociációk „ébrednek” Márai-regények, publicisztika olvastakor. Az irodalomtörténet osztályozó, rendszerező „gyakorlata”, egy alakuló kortársi világirodalom-elgondolás, „kanonizációs” stratégia milyen szöveggörnyezetben helyezi el a Márai-oeuvre-t, s ehhez miféle értékítéletek kapcsolódnak. S bár nevek ötletszerű fölmerülése nemigen

lehet eligazító, és talán pontosabban jellemzi az értekező műveltségét és elkötelezettségét, mint a bemutatandó életművet, annyi megengedhető, hogy más forrásokkal egybevetve föltáruhat az az irodalmi mező, amelyen a Márai-életmű a kortársi értelmezések szerint besorolódik. Annyit mindenestre hozzá kell tennem az eddigiekhez, hogy a *Zendüők* már 1931-ben megjelent franciául, s erről a publikációról Gyergyai Albert hamar beszámolt a *Nyugat* olvasóinak anélkül, hogy bővebb fejtegetésekre teret kapott volna (feltehetőleg az idő is sürgette a kurta beszámoló nyomdába adására)¹². E meglepően korai fordítás (Gara László kezdeményezése feltételezhető, így csak kis részben képzelhető el a kifejezetten francia irodalmi/kritikai igény a megjelentetésre) több nézőpontból szemlélhető: miért éppen ez a Márai-regény és miért ekkor került a francia olvasók elé; másképpen szólva: miért ekkor és miért e művel sikerült meggyőzni a francia kiadót a fordítás megjelentetésének szükségességéről? Ezen töprengve kaphat nagyobb hangsúlyt a Cocteau–Márai-„viszony”; talán feltételezhető, hogy a fordítók a Márai-mű önréteke mellett abban bíztak, hogy a Cocteau-„siker” oldalvizének felhajtóereje segíti a Márai-mű befogadását. De elképzelhető, hogy azt érzékelték: a Márai-regény az esetleg a *Vásott kölykökre* emlékeztető részletek ellenére az eltérések, a másféle rokonítási lehetőségek gazdag tárházát kínálja föl a francia olvasóknak. Várkonyi Nándor más tájakra irányította a Márai-pályakép magyarázatát. „A rossz mesterek (Freud, Gide, Marx) hatása a »felszabadulás«, »vitalizmus« irodalmának lecsapódásában jelentkezik (Márainál Bébi, Sziget); a lázadást pedig a *Zendüők* története írja le.”¹³ S most függetlenül attól, hogy két „síkon” fut a regényértelmezés, az Várkonyi jó érzékét dicséri, hogy a kétes értékű elismerés (1940-ben sem Marx, sem Freud, de még Gide emlegetése sem nevezhető pozitívnek, s az idézőjeles felszabadulás és vitalizmus sem dicséretnek) olyan forrásbázisra utal, amelyre építve rétegzettebbé tehető a világirodalmi kontextus, különösképpen arra gondolva, hogy Gide acte gratuite-jének és a freudizmusnak rálátása a Márai-regényekre inspiratív lehet. Hogy Freud (és Ferenczi Sándor) hatástörténetébe Márai besorolandó, a kutatás már tudomásul vette, elismerte, tudatosította. Gide-hez fűződő, különböző időpontokban különböző jellegű kapcsolódását Márai naplóiból, újságcikkeiből (*Ujság* 1928. aug. 26., 1936. nov. 13. stb.) rekonstruálhatjuk. Éppen a *Zendüők* esetében gondolható meg: vajon a franciára fordított és a Gabriel Marcel-ismertetésre alapozott feltételezés szerint a *Nouvelle Revue Française*¹⁴ körében viszonylag jól fogadott regény mivel válthatta ki Gide elismerését¹⁵. Igaz, itt elsősorban Márai tanúságára hivatkozhatnók, bár akad egy később-ről származó, közvetett dokumentum is. Annyi azért tudható, elsősorban a Márai-naplókból, amelyek évszámok tekintetében talán olykor kétes hitelűek, de amelyek a személyi kapcsolatok följegyzését illetően jórészt elfogadhatóak, hogy Gide és Gabriel Marcel, főleg ez utóbbi, nem egyszerűen hallott Márairól, hanem valamiképpen számon is tartotta. Gabriel Marcellel aztán Svájcban 1948-ban találkozott¹⁶ (erről alább). Az nem egészen világos, hogy Gide és Márai Párizsban ismerték-e egymást, s még az sem, hogy ez az egyébként nem elképzelhetetlen, bár bizonyára felületes, talán egy-két találkozásra szorítkozó ismeretség az 1920-as években, esetleg a napnyugati őjrát esztendejében történt-e. Egy 1947-es naplóbejegyzés szerint Gy. hazatérve Párizsból közli, Gabriel Marcel érdeklődött Márai felől¹⁷, 1948-ban egy párizsi magyar újságíró látogatja meg felesége és Gyergyai Albert kíséretében a magyar író, s a *Zendüők* francia visszhangjáról beszélgetnek: „Gide és Gabriel Marcel még emlékeznek a könyvre. Ez lehetséges. De én már csak homályosan emlékeztem a könyvre s mindarra, amit nekem jelent.”¹⁸ (A *Zendüők* 1945-ben újra megjelent, de az nem egészen biztos, hogy Márai korrektúrázta, lehet, hogy a legutolsó kiadás, az 1930-as lenyomata lenne?) Nem sokkal ezután egy olasz követségi tisztviselővel ebédel, beszélgetésükkor mondja Márai Gide-ről: „akit én nem ismerek elég jól”¹⁹. Aligha Gide műveire vonatkozatható ez a megjegyzés, hiszen azokról elég sűrűn

esik szó a naplókban. Gide regényei, színművei olykor napi olvasmányok, az emigrációban végiglapozott *Thésée*²⁰ a *Béke Ithakában* előszövegei közé számítható²¹. Már emigrációs följegyzés: a Rencontres International svájci ülésein keresi meg Gabriel Marcel azzal, hogy megvásárolta a *Féltékenyek* (1947-es!) svájci kiadását. „Kis, torz ember, olyan mintha Németh László egyik napról a másikra megöregedne. Kappan hangon beszél, öreg gyerek. Valamilyen izgatott fecsegési, közbeszólási kényszer neurózis hatása alatt egy héten át nem áll be a szája. De »Journal métaphysique« -jéről azt hallom, jelentős könyv; el kellene olvasni... (Úristen, mit kellene elolvasni!)”²² Hogy aztán valóban elolvasta-e, nem tudható. A mondatok azt sejtetik, hogy a személyes érdekelttség ellenére Márai nemigen ismerte föl Gabriel Marcel jelentőségét; viszont nem a személyes érdekelttség gondoltatja el vele Gide Nobel-díjához fűződő értékelő megjegyzését: „ez az első olyan jutalmazás, amikor a Nobel-bizottság végre megbecsülte magát és a díjat. Gide a század egyik legnagyobb szellemi alakja. Hatása mélyebb, mint általában az irodalmi hatás. Az örök forradalmár ő, az igazi, aki nem a társadalmat akarja forradalmasítani, hanem az embert, önmagában.”²³

(Márai megállapításából semmit nem von le, hogy Thomas Mann hasonló elismerését hasonlóképpen üdvözölte. Csakhogy Gide esetében a személyiségválság talán egyik legkritikusabb évében ír Márai a *maga* problémáiról: 1947-ben még némi remény csillan föl a magyarországi változásokat illetően, Gide 1930-as esztendőkbeli útirajzának emléke derenghet föl, valamint önéletrajzi jellegű munkáinak „üzenete”.)

Olyan vélemény megkockáztatása tartozhat ide, miszerint ezen a helyen Márai önnön életútjának párhuzamosságait a Gide-ével tételezi, aki erős (baloldali) rokonszenveit és a narrációra vonatkozó nézeteit nem tagadta meg, a társadalmi váltás szükségességében továbbra is hitt, de az Eszme torz gyakorlatát elítélte, miközben a narráció „újító lelkesültség”-ét fenntartotta. Márainak 1919-es radikalizmusát német- és franciaországi tapasztalatai véglegesen a múltba zárták, az 1930-as esztendőkből ellenben irodalmi/irodalompolitikai nézetei módosultak, mint ezek a Babbitshoz fűződő viszony átalakulásában érzékelhetők, később az *Ujságból* a *Pesti Hírlap*ba átülés keltett feltűnést, jelezte a „forradalmiság”-nak egy elvontabban eszmei, irodalmi megjelenítését célzó gondolkodás megerősödését, s ezzel párhuzamosan a hagyományosabb regényalakzatok elhagyását a kevésbé cselekményes, inkább az emberi lényegre, az egzisztenciára, a szubjektum „itt-lété”-re vonatkoztatható epikus kérdések megfogalmazódását. S bár a Cocteau–Márai rokonítás hangoztatása szinte a legújabb időkig nem veszített elfogadottságából, a Gide–Márai és más irodalmi érintkezések tételezése, a személyes kapcsolatoktól függetlenül, nem *újra*-, hanem határozottabban *megfontolást* igényelne. Várkonyi Nándor idézett mondatára visszatérve, mindenekelőtt az (volna) gyümölcsöztethető, hogy olyan hármasságot gondoltat el egy „önfelszabadító” írói cselekvéssorozatban, amely egymásra olvasható diszkurzusok együttesében (az irodalomban, az önterápiás analízisben és az ezekhez fűződő, szövegiségű pedagógiában) véli kijelölni az írói magatartást meghatározó epikai stratégiát. Minek következtében ott jelöli ki (részben) a maga írói pályaszakaszát 1947-ben, ahol egy pszichoanalitikus, társadalomelméleti és irodalmi narratíva találkozik. Innen aztán konkrét művek szembesítésére kerülhet sor. Ezt megkönnyíti, hogy a kamaszkor ösztönvilágának, az „én” uralhatatlanságának vagy „fejlődési” anomáliáinak összekapcsolódása a zendülő attitűddel Márainak témája az 1920-as esztendőkből nemcsak eltervezett és csupán torzóként megvalósított regénykísérletében, hanem publicisztikájában is, illetően az életrajzi műformát a fent nevezett hármasság jegyében újragondoló *Egy polgár vallomásaiban* (amelynek a Rousseau-t „idéző” műfajjelölése talán nem független Márai Gide-olvasásától), majd az (ön)életrajzi epizódoktól elidegenített, azok egy-egy utalását novellává fejlesztő és ezáltal

átminősítő igyekezetében. Két mozzanat kiemelése kívánkozik ide. Az egyik a *Zendülő*k előszövegeinek további lehetséges körét célozza meg, a másik a Márai–Gide kapcsolat fejleményeinek néhány adalékát helyezi az előtérbe. Persze a két mozzanat egymásból következnek, s a háttérben ismét Márai (világ)irodalmi műveltségének jellege dereng.

Míthogy Márai az 1920-as esztendőek elejétől kezdve készült arra, hogy rövid intézeti esztendejét (az intézetet mint a körülkerítetttség létformáját), valamint eszmélkedésének és műveltsége alakulástörténetének gimnazista korára időzített szakaszát önmagától eltávolítva epikus műben gondolja újra²⁴, részint feltételezhető érdeklődéssel kísérte nyomon, ebben a tárgykörben mi történik az európai irodalmakban, részint kereste: a világháborúba, majd az ezt követő eszmei, politikai zűrzavarba torkolló és értékválsággal jellemezhető „apai” gondolkodást, nyelvet, magatartást, mindezek kulcsfogalmait elvető irodalom miképpen talál és talál-e valóban új(fajta) megnyilatkozási lehetőséget. Illetőleg: az avantgárd köztételt hogyan utalhatja a feledésbe a modernség egy újabb, a klasszikus modernséggel is vitában álló változata. Nem feltétlenül szakítás ez a századfordulás műfajokkal és műformákkal, de részint újra-, részint szétírása. A másik idegondolható probléma: vajon nem beszédes-e, hogy az *Egy polgár vallomásai* két kötete között üres tér és idő tátong? Az első kötet kamaszkori kitörése (még nem áttörése) és a világháború kezdete párhuzamosan készül elő, majd találkozik egymással. A második kötet immár megváltozott történelmi és személyes helyzete az Európába, a remélt (totális?) szabadságba távozás élményével nyit (egy secessióéval?), hogy az íróvá avatottság ne a beérkezés, hanem a hangra lelés, a formára, a műfajra találás messze nem egyértelmű kicsengésével záruljon. Az 1934/35-tel újabb fordulóponthoz ért Márai-pálya úgy integrálja az 1920-as évek kezdeményeit, hogy erre a két évre egymásra olvasódik az 1920-as évek keresése a fölismerhetetlenné tett, de az írói pályán továbbra is szerephez jutó „világ”-irodalmi előszövegek együttesével.

E nézőpontból szükséges két regényről szólni. Az egyik Hessének *Demianja*, amely – ha úgy tetszik – beilleszthető lenne egy, a német nyelvterületen sokat művelt nevelődési regény típusába, de amely részben ezen keresztül a kamaszkori lázongás, útkeresés, tévelygés elbeszélése, a külső és belső történés párhuzamos megjelenítésével; anélkül, hogy „pszichologizálna”, valójában a Freud „után” megjelent sok regény divatját elkerülendő. A regény történetéhez hozzátartozik, hogy Hesse Emil Sinclair álnéven adta ki, elhárítandó, hogy a szerző és az elbeszélő olvasói/kritikusi azonosítása elterelje a figyelmet a „keresés” (quest) XX. századi változatának egyik lehetőségéről. Hogy itt a goethei, női közbenjáró révén való önmagára találás beiktatódik, nem semlegesíti a vétkezésbe merülés epizódjait. Kiegészítésül annyit jegyeznek meg, hogy ez a hessei úttörés szabadíthatta föl Franz Werfelt, akinek 1928-as *Der Abiturientagja* (Érettségi találkozó) sem mellőzhető e fejtegetés szempontjából, hiszen az időbeli egybeesések mellett a tematikai hasonlóságok fölmerülése arra utal, hogy az 1920-as esztendők végén lett időszerűvé a kamaszkori tévelygések regénybe írása, amely további „cáfolata”, szétírása a nagy hagyományú nevelődési regényeknek. Márai kétségen kívül olvasta a *Demiant*. Előbb 1923-ban *Első élmény*, aztán 1924-ben *Emil Sinclair ifjúságának története* címmel ír a műről²⁵, kitérvén szerzőjének személyére is, mintegy jelezvén, hogy ezzel az írással még nem fejezte be a mű megjelölte témával történő foglalatosságát. Mármost a Hesse-regény „motivikája” meg a Máraié közös jellemzőket mutat, ennél fogva a Cocteau–Márai kapcsolat mellé (vagy elé) a Hesse–Márai összefüggés bevonandó.

A másik regény éppen André Gide-nek folyamatosan alakuló önéletrajza: *Si le grain ne meurt* (Ha el nem hal a mag), amely a rousseau-i vallomásformát stilizálja át, több ízben töprengvén az elbeszélői őszinteségről, amely talán úgy is érthető, mint védekezés a társadalmi és az öncenzúra erőszakolta elhárítási mechanizmussal szemben. És amely a kamaszkori lázongások, a freudi „menekülés a betegségbe”, a nemi „tévelygések” föltérését a

személyiség alakulástörténetébe beágyazva vázolja föl. S így nemcsak a *Zendülők*, hanem az *Egy polgár vallomásai* felé is mutat. A Gide-nek tulajdonított írói „forradalom”: miszerint a belső érés története vallomásnak és önreflexiónak kölcsönösségével írható epikus műbe, amelyben a külső események többnyire kivételülései a belső történéseknek, illetőleg (más oldalról szemlélve) keretei mindannak, ami belül zajlik; Márai egy modorosságig hangoztatott szintagmája érzékelteti ezt az elbeszélői elszántságot: „minden következménnyel”, s ez összefüggésbe hozható az önmagára és másokra vonatkoztatott úgynevezett „forradalmisággal”. Azzal nevezetesen, hogy a kompromisszumoktól mentes magatartás által írható körül az a személyiség, akinek néven nevezése éppen a nyelv szubjektivizálódása révén esetleges lehet. A nyelv eredendő dialogicitásának fölismerése azt jelentheti, hogy a néven nevezés akképpen mentes a kompromisszumtól, hogy nem enged a banalitásba fúlás, a konvenciókba lépés, a tetszetős, ám üres művészkedés kísértésének, „minden következménnyel” viszi végig (az író) elhatározását narratívája érvényesítésére. Tanulságosnak minősíthető, hogy Márainak ez az 1930-as esztendőktől szinte élete végéig kísérhető fordulata André Gide több évtizeden át tartó, hol egyetértő, hol vitázó olvasásával is összefügghet, Gide példája a modern narráció esettanulmánya Márai számára.

Persze Gide akképpen „rossz mester”-e Márainak, hogy általa és vele Márai-francia-ság-képzete is formálódik, a költői kisprózát tartalmazó kötetekben a francia író emlegetése érzékelteti Márai irodalmi műveltségének francia összetevőit. A *Négy évszakban* (1938) a 33 íróról közölt karcolatból nyolc a francia irodalomé, Duvernois, Proust, Maupassant, Céline, Rimbaud, Baudelaire, Gide, Stendhal, az *Ég és föld* (1942) 27 íróportréjából hat jut a francia irodalomra: Renard, Cendrars, Gide, Anatole France, Villon, Montherlant; s itt nemcsak az ismétlődés tetszhet igen fontosnak (éppen Gide többszöri előfordulása), hanem az is, ki maradt ki: például Duhamel, akiről újságcikkekben írt; hogy a szürrealisták és a dadaisták nem említettek, az expresszionista évtized és annak felejtetése jelölhető meg talán oknak. Cocteau sem létező szerző, mintha közvetve üzenne kritikusainak/olvasóinak Márai, a tematikai egybevetetőségen kívül nincs közük egymáshoz. Ellenben Gide tanulmányozása közelebb vihet a Márai-életmű magyarázatához, emígy fordítható le talán a „sugallat”. Még olyan (valószínűsíthetően) véletlen egybeesésekre is lehetne hivatkozni, mint Hippolyte Taine *Az angol irodalom története* megismerésének fontossága a gyermekifjú Gide és az emigráns Márai pályáján. Gide említett önéletrajzi jellegű regényében, Márai emigrációs naplójában számolt be arról, mint lett „irányító”, „eligazító” olvasmány a pozitívizmus irodalomtörténetésének könyve, Márai akaratlan cselekvése, váratlan belelapozása a Taine-műbe eredményezte, hogy napi olvasmányá lett egy-egy rész elolvasása²⁶. Több ilyen (esetleges, de messze nem tanulság nélküli) egybevetési lehetőség sugallja, hogy a naplók Gide-emlétséi nemcsak egy folyamatos olvasói reagálást szemléltetnek, hanem egy életmű, egy elbeszélői stratégia értelmezését, a vele folytatott küzdelmet is. Mellékesen jegyzem meg, hogy az 1949-es naplójegyzetekből²⁷ az alábbi francia szerzők olvasására derül fény (válogatás): Stendhal, Apollinaire, Claudel, Thierry Maulnier (személyes ismerőse Genfből), Malraux, Mauriac, Musset, Maclair, Maupassant, Montherlant, Baudelaire, nem is szólva Gide-ről, akinek korábban említett 1946-os *Thésée*-je így aposztrofálódik: „Hetven éves elmúlt, amikor ezt az okos, erős, szemtelen kis könyvet írta. Ez a könyv igazi nagyságot, írói erejének igazi lendületét mutatja. Ez a gúny az igazi fiatalsága.”²⁸ Nem sokkal ennek előtte ez olvasható a *Naplóban*: „az utolsó napokban nagy erővel kísértett meg: az Odysszia folytatását szeretném megírni, a könyvet, melyben Kyrke, Penelope, Telemachos és Telegon(!) elmondják mi is az igazság Ulysszes körül?”²⁹ S a Gide-olvasmányt néhány lappal követő bejegyzés: „A könyvtárban. Három könyvet találok, amely felvilágosítást adhat a Telegonos-mondáról: Wilamowitz: »Homerische Untersuchung«-ját, C. Robert »Die griechische Heldensage«-ját és egy

Telegoneia című kiadványt.”³⁰ Nem sokkal ezután elkészült a *Béke Ithakában* című regény, addig azonban Márai nemcsak olvasmányairól jegyzett be naplójába, hanem élete drámai fordulatairól is. Útleveleink érvényessége lejárt, és Madame C. magasrangú diplomata férjének segítségével volt szükséges ahhoz, hogy ne utasítsák ki Itáliából, ne küldjék az emigránsok számára fenntartott „táborba” a magyar író és feleségét.³¹ Ez a Madame C. aztán a naplók egyik fontos személyisége lett. Még az 1930-as esztendőben ismerte meg Márai Budapesten, 1945 utáni budapesti látogatásakor ismét találkoztak. A diplomatafeleség, leánykori nevén Paulay Erzsébet, a Nemzeti Színház örökös tagja, a legendás színházigazgató, Paulay Ede leánya, aki a szép karriert befutó Vittorio Cerruti (1881–1961) felesége lett, s akiknek Elisabetta Cerruti néven megjelent önéletrajza (az 1952-es londoni kiadás címe: *Ambassador's Wife: A követ felesége*) több nyelven jelent meg, és betekintést engedett nem csupán a diplomata házaspár különböző országokban szerzett tapasztalataiba, hanem érzékeltette, miként alakult egy magyar színésznő élete, midőn reprezentációk asszonyaként kellett szolgálatot teljesíteni. A budapesti palotát birtokló olasz–magyar házaspár a világháború után az egykori lakhely romjait látta viszont³² (hasonlóan Márai Mikó utcai házához), majd Itáliában élve több ízben voltak Márai segítségére, illetőleg a naplóbejegyzések szerint sűrűn fordult meg a posta Róma és Nápoly között. Madame C. mellett az alábbi, már részben feltárt, történet főszereplője T., a művészettörténész, akiben Tolnay Károlyt, a Charles de Tolnay néven világhírűvé lett Michelangelo-kutatót tisztelhetjük. Tolnay ismerte Márai munkásságát, és talán ebben lelhetjük meg annak magyarázatát, miszerint levélben kereste meg André Gide-et, a friss Nobel-díjast, terjeszteni föl Nobel-díjra az emigráns magyar szerzőt.³³ A naplójegyzetek közlik Gide választát, amelyet a Tolnay-hagyatékából publikált és fordított le Lackó Miklós, de az alábbiakban Pataky Virág fordításában a naplóbeli francia közlés magyar változatát írom ide:

„(1949. szept. 29.) Tisztelt Uram! Szívvel támogatom a kezdeményezését Máraival kapcsolatban, akinek munkásságát továbbra is élénk érdeklődéssel figyelem. De legyen óvatossággal jóindulatú buzgalomban. Tudja, a Nobel-díj bizottság esetében nincsenek szigorú értelemben vett *jelöltek*. Amikor a skandináv bizottság engem javasolt, azt a tanácsot kaptam [Olvashatatlan szó, a napló közlése], hogy óvakodjam mindennemű közbenjárástól és befolyásolástól – az csak ártana. Sőt határozottan kértek, hogy lehetőleg ne tudjak semmiről. – Ráadásul elképzelésem sincs, kinél járhatnék közben. Mindazonáltal, alkalom adtán, kérem, biztosítsa Márait őszinte rokonszenvemről, és adja át neki baráti jókívánságaimat. Szívvel üdvözlettel, André Gide.

T. S. V. P.= Fordítson!

Lucien Maubry – 137 Boulevard Raspail – állandó kapcsolatban áll a Nobel-bizottság tagjaival. Tőle kaphatna tanácsot, ha felkeresné [ezt a szót áthúzta, helyette:] beszélne vele a nevemben.”

Madame C. *megható* (ez Márai szava) levél kíséretében juttatta el a közös akciónak ezt az eredményét (Dr. Ó. a harmadik személy); Márai mértéktartóan kommentálja, hogy „A Garrenek műve” „minden, amit – a Nobel-díj birtokában le tudnék tenni a világ elé, s ez a könyv nem tökéletes.” Majd: a Nobel-díjat megkapták „elsőrendű írók, aztán Sinclair Lewis, aki ponyvaíró, s három év előtt egy chilei költő, akiről sem azelőtt, sem azután nem hallott senki; megkapta Grazia Delledda(!)... s aztán Gide, Eliot, Mann.” A díjat kaptak közül Babitsot és Móriczot hiányolja. Gide-ről: „Gide, akit személyesen nem ismerek, a »Revoltés« óta emlékezik reám, s nagyon igazi, gidei, őszinte és jóleső, amit ír.”³⁴ Lehet, hogy Gabriel Marcel egykori Zendülők-ismertetése, aminek időpontját Márai emlékezetből 1933-ra teszi, hozzájárult az olvasás nem múló hatásához. Míg Marcellel a genfi értekezleten (volt róla szó) találkozott, ezúttal Gide személyes ismertségét tagadja. Itt jegyzem meg, hogy Gabriel Marcel előszavát Katherine Mansfield francia nyelvű

levelezéskötetéhez regisztrálja naplójában.³⁵ Újra a véletlenek kiszámíthatatlan játéka: a Gide Nobel-díjának örvendő Márai nem sejtette, miként léptetik be az általa oly becsült francia író egy olyan tervbe, amely megvalósulása esetén az emigráns szerző világhíréhez vezetett volna. Hogy ez a levélváltás epizodikus jelentőségű maradt Márai pályáján, mit sem változtat azon, hogy a Gide–Márai viszony további kutatásokat igényel, egészen szövegek találkoztatásáig. Márai emigrációjában fölillant, hogy az általa korábban „megismert” Franciaországba, Párizsba települne át, de maga sosem számolt komolyan ezzel az elgondolással, hiszen a francia irodalmi életbe bekapcsolódása, regényeinek esetlegesen újabb kiadása nem látszott megvalósíthatónak. Egy 1949-es esemény révén bővebbet megtudunk Márai egy szintén torzban kimúló francia kapcsolatairól.³⁶

⁶ Előzményként annyit jegyeznek meg, hogy Márai Sándor Magyarországról történő távozását az tette lehetővé, hogy svájci meghívást kapott egy nemzetközi írói-értelmi-ségi találkozóra, s a kiutazás előtt tornyosuló akadály elhárítása valójában Horváth Zoltán jótékony beavatkozásának köszönhető. Hogy aztán ez a nemzetközi értekezlet a találkozásokon, az alkalmi ismeretségeken kívül mit hozott, azt a Márai-naplók nem tartalmazzák, így azt sem, részt vett-e aktívan a vitákban, tartott-e előadást. 1949-ben, mint a följebbiekben írtam, Madame C. férjének közbenjárása lehetővé tette a további itáliai időzést, de az Itálián kívüli utakra írónknak nem volt pénze. Lassan, meglehetősen mulatságos körülmények között a questurán mégis kiállítottak számára egy útlevelet, a nápolyi angol könyvtár mellett egyébként az Institut Français bibliotékáját is látogatta, aztán a svájci vízum is megérkezik. Mindez azért, hogy részt vehessen a Mouvement Européen lausanne-i konferenciáján. A Denis de Rougemont elnökölte mozgalom értekezletére végül mégsem megy el Márai. „...s nem szeszélyességből nem megyek, a leküzdhetetlen utálat miatt, amely minden ilyen illegetés és szófecsérlés távlatára megmozdul bennem...” S még valami, ami nagyon szomorú: „minden mély szolidaritásom mellett, amelyet a magyarság iránt érzek, nincs lelki erőm kiállani a világ elé azok társaságában, akik ma a magyarságot a világ előtt képviselik. Ez vonatkozik az otthoniakra, akikkel szakítottam, éppen úgy, mint a künnlevőkre, akikkel nem tudok szövetséget kötni.”

Márai az év hátralévő részében emigrációs, ideiglenesnek bizonyuló otthonában marad, tanulmányozza megírandó regényei tárgyi anyagát, olvassa a könyvtárból hozott könyveket, a francia irodalomból Duhamelt, Lamartine két versét idézi, és élete következő negyven esztendejében sem lesz hűtlen ahhoz az életformához és ahhoz a kultúrafelfogáshoz, amelynek megformálódásában a franciaországi tapasztalatoknak, a francia olvasmányoknak is számottevő szerep jutott.

Az 1920-as esztendő Párizsában találkozott a spanyol emigránsokkal, 1933-ban a Párizsban ténfergő német menekültek helyzetét írja le, nem sejtve, a leírás majd az ő 1948/49-es olaszországi szituáltságára is érvényes lesz: „Az idő emigráltjai nem tartoznak egy más népközösséghez s a terror, amely elől menekülnek, nem lokális. (...) Az idő emigránsai nem várnak semmit. A haza, amelybe visszavágnak, elsüllyed az időben.”³⁷ Visszafelé haladva az időben kitetszhet, mily mélyen foglalkoztatta Márait a francia összeomlás; kiállása a francia kultúra, a francia szellem mellett nem realizálódhatott publikációban, mivel a cenzúra tiltásába ütközött, 1945-ban tudta csak közreadni *Franciák* című esszéjét. Jean d’Arctól indítva Pascalon keresztül az enciklopédistákat idézte meg, a francia művelődés századaiból Victor Hugónak az ostromlott Párizsból küldött versére hivatkozva.³⁸ A *Napnyugati őrvízióban* ezt jegyezte föl: „Nem hiszek a nyugati kapitalizmus mai formájában, de hiszek abban, hogy ez a kapitalizmus ki tud még termelni új életformákat.”³⁹ Naplóiban – önmagával is vitában – erre a tézisre reagál, nem utolsósorban francia olvasmányait segítségül hívva, a francia kultúra tapasztalataiból merítve. Márai világirodalom-képzetében, világirodalom-tudatában a francia tényező

igen számottevő, Gabriel Marcelhez és Gide-hez fűződő kapcsolatai aligha mellőzhetők életpályája rajzában. A „franciás” Márai alakja élt nem egy olvasójában. Ezúttal meglepő helyről idézném azt a feltételezést, miszerint írónk francia lap munkatársa lett volna:

„Az mindig üdítő volt, amikor francia tanárunk nagyvilági tapasztalatairól beszélt. Bolyongásai történetével csábított, sőt ígézett. Egyszerre csak összeállottunk néhányan és megrendeltük a Barbusse–Romain Rolland–Sinclair–Gorkij–Unamuno szerkesztésében megjelenő párizsi folyóiratot, a »Monde«-ot. Szomjúsággal vetettük a cikkekre magunkat. A lap a világ minden nációjának legjobb szellemiségét szerette volna összegyűjteni. Ha jól emlékszem, a magyarok közül Márai Sándor is írt párszor bele.”

Ez utóbbi feltételezés további, kétes eredményeket ígérő kutatásokat igényelne. Az érsekújvári gimnazistához, Jócsik Lajoshoz Romain Rolland-nal levelező tanára, Krammer Jenő közvetítette a francia művelődést. Az 1927–1935 között megjelenő francia lap főszerkesztője Henri Barbusse volt; Márai párizsi ismerőse, Unamuno tagja a szerkesztőbizottságnak, a többiek munkatársként működtek közre. Amit tudunk, a *Zendülről* francia fordításának egy részlete és talán egy kritika publikációja a lapban.⁴⁰ Ez a markánsan baloldali újság szellemiségében sem nem nagyon távol, sem nem nagyon közel helyezkedett el az 1927/30-as esztendőök Máraijától/hoz. Annyi bizonyos, hogy a *Le Monde* magyar nyelvű könyvek kiadását tervezte – és részint meg is valósította.⁴¹ Könyvszerzőként azonban Márai nem jöhetett szóba.⁴²

Jegyzetek

- ¹ Budapesti Szemle 1942. 262. k. 110. Vö. tőlem: *Márai Sándor panoptikuma*. Irodalmi Szemle 2004. I. 24–32.
- ² Adataim ellenőrzéséhez, tájékozódáshoz igen jól hasznosítottam: Mészáros Tibor: *Márai Sándor*. Bibliográfia. Budapest 2003.
- ³ Olasz Sándor: *Zendülről – többféleképpen*. Cocteau- és Márai-szövegek párbeszéde. Irodalomtörténet 1995. 483–491.
- ⁴ Vö. tőlem: *Szavak komédiája*. In: *Rejtett párbeszéd*. Szerk. Fried István. Szeged 2000. 71–90.
- ⁵ Részletesebben vö. tőlem: *Egy/a polgári család és vidéke*. Műhely 2003. 2: 51–63.
- ⁶ Mindezekről könyveimben részletesebben írok: „Egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”. Budapest 1998; „Ne az író történjen meg, hanem a műve.” Budapest 2002. Az innen merített adatokra a továbbiakban külön nem hivatkozom.
- ⁷ Vö. tőlem: *Márai Sándor intézeti regénytörödéke*. In: *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXVI.*, 1990. (1994) 123–132.
- ⁸ Vö. az 1. sz. jegyzetben i. h.
- ⁹ François Gachot: »*Les enfants terribles*«. (Jean Cocteau regénye.) Nyugat 1930. I. 79.
- ¹⁰ Uo. II. 142–143.
- ¹¹ Uo. 1931. I. 121–122.
- ¹² Uo. I. 699.
- ¹³ Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom*. Budapest 1942. 473.
- ¹⁴ Az alábbi szöveggyűjtemény jó keresztmetszetét adja a francia lap szerkesztésmódjának és szemléletének: *L’esprit NRF 1908–1940*. Édition établie et présentée par Pierre Habey. Paris 1990. Arra hívnám föl a figyelmet, hogy 1923-ban Gabriel Marcel számolt be „Frantz” Molnár *Liliomának* párizsi előadásáról (Márai a *Hattyú* párizsi előadásáról írt 1927-ben, *Ujság* 1927. jan. 23. 5.), Marcel Schnitzler-hatást állapított meg. 1934-ben Denis de Rougemont ismertette Kafka *A perét*.
- ¹⁵ Erről az 1949-es naplójegyzetek alapján lesz majd szó.

- ¹⁶ *Ami a Naplóból kimaradt 1948.* Toronto 1998. 159. Gabriel Marcel ismertetése: *Lettres Étrangères. Les Révoltés. La Nouvelle Revue Française* 1931. 212. sz. 767–769.
- ¹⁷ Gy. = Gyergyai Albert; *Ami a Naplóból kimaradt 1947.* Toronto 1993. 220–221.
- ¹⁸ A 16. sz. jegyzetben i. m. 11.
- ¹⁹ Uo. 131.
- ²⁰ Gabriel Marcel az 1946-ban megjelentetett mű első ismertetői közé tartozott: Erasme 1947. 148–151.
- ²¹ Gide antikvitás-értelmezésének szerepe Márai regényeinek aspektusából szemlélve érdekes összefüggéseket rejthet: nemcsak a *Béke Ithakában* újra-elbeszélte mítosz, szubjektivizált és a személyiség születését a mítosz-logosz relációkba helyező narrációja vehető egybe Gide mitológiai tárgyú műveivel, hanem az időszérúsítés áttételes módja is, a *Rómában történt valami* korszak- és rendszerváltó „diszkurzusa” néhány ponton érintkezik Gide műveivel, a korai *Philoktète* perszonális elbeszélésével, valamint az 1931-es *Oedipe*-pel, amely szintén a mítosz szubjektivizálásával volna jellemezhető. Márai *Ars poetica* összeállításában Gide *Naplóját* (is) idézi. Új Idők 1940. márc. 24. 340.
- ²² A 16. sz. jegyzetben i. h.
- ²³ A 17. sz. jegyzetben i. m. 247.
- ²⁴ A 6. sz. jegyzetben i. m., valamint vö. tőlem: *Ismeretlen fejezet Márai Sándor egy ismeretlen regényéből.* Irodalomtörténeti Közlemények 1999. 584–597.
- ²⁵ Kassai Napló 1923. 193. sz. aug. 26., Ujság 1924. 276. sz. dec. 25.
- ²⁶ *Ami a Naplóból kimaradt 1949.* Toronto 1999. 11: „Könnyelmű mozdulattal távozás előtt leemelem a *Salle de consultation* egyik polcáról Taine »Histoire de la littérature anglaise«-jének(!) első kötetét, s olvasni kezdem a bevezetést. Nagy könnyelműség, mert két hónapon át egy órát naponta most már eltékozolok.” Az *Ami a Naplóból kimaradt* kötetek szöveggondozása sok kívánnivalót hagy maga után, még a nyilvánvaló hibákat sem javítom, betűhíven kísérlem meg visszaadni a közölt szöveget. A Taine-mű pontos címe: *L’Histoire de la littérature anglaise*. Persze, lehet, hogy Márai otthon emlékezetből jegyezte föl a címet.
- ²⁷ A 26. sz. jegyzetben i. m.
- ²⁸ Uo. 157.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Uo. 159.
- ³¹ Uo. 45–46.
- ³² A 16. sz. jegyzetben i. m. 106–107, 109–110. Cerruti 1919–1920-ban Budapesten teljesített szolgálatot. Márai Paulay Erzsit az 1930-as években ismerhette meg.
- ³³ Vö. erről Lackó Miklós rövidebb angol és teljesebb, magyar nyelvű írását: *Tolnay, Gide and Márai.* New Hungarian Quarterly 1995. Spring, 16–17, Magyar irodalmi dokumentumok Tolnay Károly irodalmi hagyatékából. Élet és Irodalom 1995. jan. 6. 9. Lackó feltételezi, hogy Németh László hívta föl Tolnay figyelmét Máraira, ez azonban kevésbé valószínű. Tolnay más úton is szerezhetett információkat Márai munkásságáról.
- ³⁴ A 26. sz. jegyzetben i. m. 209–210.
- ³⁵ Uo. 84.
- ³⁶ Uo. 220, 223, 257.
- ³⁷ *Emigránsok.* Pesti Hírlap 1933. 139. sz. jún. 22.
- ³⁸ *Franciák.* Új Idők 1945. 14. sz. nov. 3. 157–158.
- ³⁹ *Napnyugati örjárat.* Budapest 1936. 37.
- ⁴⁰ Jócik Lajos: *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete hús és kenyérben.* Budapest 1938. 68.
- ⁴¹ Mészáros Tibor: A 2. sz. jegyzetben i. m. 488. Vö. még: Uo. 492, 522, 605, 606, 663, 665. Nagy Péter: *Az 1919 utáni emigráció egyik kiadói vállalkozása* (»A Monde magyar könyvei«). Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 34–39.

⁴² Márai előbb is, utóbb is rendszeres olvasója volt Gide-nek, véleménye azonban művenként (és időnként) változott. Ezúttal csak a kevesebbet emlegetett *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto 1999. kötet közléseire hivatkozom. Gide 1942–1949-es naplóját megrendüléssel olvassa: 72, 74–75; 73: „Olvasmány. Gide: Thésée” (Vagy hibás a kiadás, vagy újraolvasta Márai). Gide halálának hírére kommentálva a francia szellemiség meghatározó egyéniségének tartja: 167, de uo. „szexusának érzelmességét” minősíti „elviselhetetlen”-nek. Jouve halála alkalmából: „Van valami jóvátehetetlen ma a Gide-ek, Jouve-k halálában”: 222; de „picsogó” érzelmességben marasztalja el az *Et nunc manet in tu...* című művet: 262. Másik kedves francia szerzője Julien Green, akinek ifjúkorától vezetett naplójára hamar felfigyelt a magyar irodalom, néhány töredéket a *Vigilia* publikált 1939-ben és 1940-ben. A naplót író és olvasó Márai szintén foglalkozott Green naplóival: i. m. 13, 263, 265, 266. Montherlant naplójáról: uo. 32. Márai más megnyilatkozásai Gide-ről: *Napló 1945–1957*. Budapest 1990. 29, 162, 211–212. Julien Greenről később: *Napló 1958–1967*. Budapest 1992. 17. Cocteau-ról, akit clownnak tart, itt elismerőleg: Uo. 122–123. XX. századi francia irodalmi élményeiről, a jelentősnek elismert francia irodalmi vonulatról: Uo. 139, ellenben az abszurdokról elítélőleg: Uo. 141.